

**KORPORATIV BOSHQARUVNING IQTISODIY MAZMUNI, ILMIY
YONDASHUVLARI VA QURILISH SOHASIDA NAMOYON BO'LISH
XUSUSIYATLARI**

G'iyosov Ilhom Karimovich

Toshkent arxitektura-qurilish universiteti v.b.professori

Annotatsiya. Mazkur maqolada korporativ boshqaruvning iqtisodiy mazmuni, uning shakllanishi va rivojlanishiga oid nazariy qarashlar chuqur tahlil qilingan. Korporativ boshqaruvning beshta asosiy ilmiy yondashuvi - agentlik nazariyasi, manfaatdor tomonlar nazariyasi, institutsional yondashuv, resurslarga asoslangan yondashuv va tranzaksiya xarajatlari nazariyasi - qiyosiy tahlil asosida ko'rib chiqilgan. Qurilish sohasida korporativ boshqaruvning oltita asosiy xususiyati aniqlangan: kapital sig'imining yuqoriligi, loyihalarning ko'p ishtirokchililigi, uzoq muddatlilik, risklarning ko'pligi, davlat ishtiroki va ekologik mas'uliyat. Tadqiqot natijalari qurilish korxonalarida samarali korporativ boshqaruv tizimini joriy etish bo'yicha aniq amaliy takliflar ishlab chiqish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: korporativ boshqaruv, qurilish sohasi, agentlik nazariyasi, manfaatdor tomonlar, institutsional yondashuv, risk-menejment, investitsiya samaradorligi, korporativ shaffoflik, aksiyadorlik jamiyati, ESG standartlari.

KIRISH. Jahon iqtisodiyotida raqobat muhitining kuchayishi, investitsiya resurslari harakatining faollashuvi va korporativ munosabatlarning kengayishi korporativ boshqaruv tizimining ahamiyatini tobora oshirmoqda. Korporativ boshqaruv korxona faoliyatining samaradorligini ta'minlash, aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish, investitsiyalarni jalb qilish va uzoq muddatli rivojlanishni ta'minlashning muhim mexanizmi hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasida iqtisodiyot tarmoqlarini modernizatsiya qilish, xususiy sektor ulushini oshirish va investitsiya muhitini yaxshilash bo'yicha amalga

oshirilayotgan tizimli islohotlar korporativ boshqaruv tizimini yanada takomillashtirishni talab etmoqda. 2023-2026 yillarda O'zbekistonda qurilish sohasiga 80 trln so'mdan ortiq investitsiya yo'naltirilganligi bu sohada samarali korporativ boshqaruv mexanizmlarini yaratishni dolzarb masalaga aylantirmoqda.

Ayniqsa, qurilish sohasida yirik infratuzilma va tijorat loyihalarining amalga oshirilishi - korporativ boshqaruv samaradorligini oshirish masalasini strategik vazifa darajasiga ko'taradi. Mazkur maqolada ushbu masalani chuqur ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilish maqsad qilingan. Tadqiqotning maqsadi korporativ boshqaruvning iqtisodiy mazmuni, asosiy nazariy yondashuvlari va qurilish sohasidagi namoyon bo'lish xususiyatlarini tizimli tahlil qilgan holda amaliy takliflar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi: sistemali tahlil, qiyosiy tahlil, monografik usul, mantiqiy umumlashtirish va sintez usullari qo'llanilgan.

Korporativ boshqaruv iqtisodiy kategoriya sifatida mulkdorlar, menejerlar, investorlar va boshqa manfaatdor tomonlar o'rtasidagi munosabatlarni tashkil etish va muvofiqlashtirish tizimini anglatadi. Iqtisodiy adabiyotlarda bu tushunchaga turlicha yondashuvlar mavjud bo'lib, ular uch guruhga birlashtiriladi.

Birinchi guruh - tor ma'nodagi yondashuv. Bunda korporativ boshqaruv aksiyadorlar va boshqaruv organlari o'rtasidagi munosabatlar tizimi sifatida tavsiflanadi. Shleifer va Vishny (1997) fikricha, korporativ boshqaruv «moliya mutaxassislariga o'z investitsiyalaridan daromad olishini kafolatlovchi mexanizmlar majmui»dir.

Ikkinchi guruh - keng ma'nodagi yondashuv. OECD (2023) ta'rifiga ko'ra, korporativ boshqaruv korxona boshqaruvi va nazoratini amalga oshiruvchi protsedura, amaliyot va qoidalar tizimini o'z ichiga oladi. Ushbu yondashuv aksiyadorlardan tashqari xodimlar, kreditorlar, jamiyat va davlat manfaatlarini ham hisobga oladi.

Uchinchi guruh - tizimli yondashuv. Bunda korporativ boshqaruv institutsional, huquqiy va tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarning integral tizimi sifatida baholanadi. Zamonaviy tadqiqotchilar korporativ boshqaruvni

korxonaning raqobatbardoshligini ta'minlovchi strategik omil sifatida ko'rmog'dalar.

Mazkur tadqiqotda korporativ boshqaruv quyidagicha ta'riflanadi: aksiyadorlar, menejerlar, xodimlar, kreditorlar, davlat va jamiyatning manfaatlari muvozanatini ta'minlash maqsadida korxonani boshqarish va nazorat qilishning institutsional mexanizmlari tizimi.

Korporativ boshqaruvning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- aksiyadorlar huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish;
- boshqaruv organlari faoliyati samaradorligini ta'minlash;
- korporativ shaffoflik va axborot ochiqligini oshirish;
- investitsiya jozibadorligini kuchaytirish va moliyaviy resurslarni jalb qilish;

- korporativ risklarni aniqlash, baholash va boshqarish;
- korxonaning bozor qiymatini va raqobatbardoshligini oshirish;
- ijtimoiy mas'uliyatni amalga oshirish va barqaror rivojlanishni ta'minlash.

OECD tamoyillari asosida korporativ boshqaruvning beshta asosiy tamoyili ajratib ko'rsatiladi: (1) aksiyadorlar huquqini ta'minlash; (2) barcha aksiyadorlarga teng munosabatda bo'lish; (3) manfaatdor tomonlarning ishtiroki; (4) oshkoralik va shaffoflik; (5) direktorlar kengashining mas'uliyati.

Korporativ boshqaruv nazariyasi iqtisodiy fanlarda bir nechta konseptual yondashuvlar asosida rivojlangan. Quyidagi 1-jadvalda asosiy nazariyalar qiyosiy tahlil asosida ko'rsatilgan.

1-jadval.

Korporativ boshqaruvning asosiy ilmiy nazariyalari qiyosiy tahlili

Nazariya / Yondashuv	Asosiy tamoyil	Mualliflar	Korporativ boshqaruvdagi roli
Agentlik nazariyasi	Prinsipal-agent munosabatlari, manfaatlar	Jensen & Meckling (1976)	Menejerlar ustidan nazoratni ta'minlash

	ziddiyati		
Manfaatdor tomonlar nazariyasi	Barcha ishtirokchilar manfaatini hisobga olish	Freeman (1984)	Ijtimoiy mas'uliyat va balansni ta'minlash
Institutsional yondashuv	Huquqiy va tashkiliy institutlar ta'siri	North (1990), Williamson (1985)	Qonunchilik va bozor mexanizmlarini mustahkamlash
Resurslarga asoslangan yondashuv	Ichki resurslar va raqobat ustunligi	Barney (1991), Penrose (1959)	Strategik aktivlardan samarali foydalanish
Tranzaksiya xarajatlari nazariyasi	Shartnoma xarajatlarini minimallashtirish	Coase (1937), Williamson (1975)	Korporativ tuzilmani optimallashtirish

Manba: muallif tomonidan tuzilgan

Agentlik nazariyasi korporativ boshqaruv sohasidagi eng keng tarqalgan konsepsiyalardan biri hisoblanadi. Jensen va Meckling (1976) ishlab chiqqan ushbu nazariyaga ko'ra, aksiyadorlar (prinsipallar) va menejerlar (agentlar) o'rtasida manfaatlar qarama-qarshiligi mavjud. Agentlik muammosi uch asosiy ko'rinishda namoyon bo'ladi:

- axborot asimmetriyasi - menejerlar korxona holati haqida aksiyadorlarga qaraganda ko'proq axborotga ega;
- xufyona harakatlar (moral hazard) - menejerlar shaxsiy manfaatlariga xizmat qilishi mumkin;
- noqulay tanlov (adverse selection) - aksiyadorlar menejerlar malakasini to'liq baholay olmaydi.

Agentlik xarajatlari uchga bo'linadi: nazorat xarajatlari (monitoring costs), garov xarajatlari (bonding costs) va qoldiq zarar (residual loss). Korporativ

boshqaruv mexanizmlari ushbu xarajatlarni minimallashtirishga xizmat qiladi.

Freeman (1984) tomonidan ishlab chiqilgan manfaatdor tomonlar nazariyasi (stakeholder theory) korporativ boshqaruvning qamrovini kengaytiradi. Ushbu yondashuvga ko'ra, korxona faoliyati faqat aksiyadorlar manfaatlariga emas, balki xodimlar, davlat organlari, kreditorlar, mijozlar, yetkazib beruvchilar va jamiyat manfaatlariga ham xizmat qilishi lozim. Manfaatdor tomonlar nazariyasi korporativ ijtimoiy mas'uliyat (KIM) va ESG (Environmental, Social, Governance) tamoyillarining nazariy poydevorini tashkil etadi.

Institutsional yondashuv (North, 1990; Williamson, 1985) korporativ boshqaruvni huquqiy, iqtisodiy va tashkiliy institutlar ta'sirida shakllanuvchi tizim sifatida baholaydi. Qonunchilik, davlat siyosati, bozor institutlari va normativ me'yorlar korporativ boshqaruv sifatini belgilovchi muhim omillar hisoblanadi.

Resurslarga asoslangan yondashuv (Barney, 1991; Penrose, 1959) esa korporativ boshqaruvning vazifasini korxonaning noyob va qiyin takrorlanuvchi resurslaridan - intellektual kapital, texnologiyalar, boshqaruv salohiyati - strategik jihatdan samarali foydalanishda ko'radi.

Tranzaksiya xarajatlari nazariyasi (Coase, 1937; Williamson, 1975) shartnoma tuzish, bajarilishini kuzatish va nizolarni hal qilishdagi xarajatlarni minimallashtirish orqali optimal korporativ tuzilmani shakllantirish masalasini o'rganadi.

Tadqiqot natijalari asosida qurilish korxonalarida korporativ boshqaruv tizimini takomillashtirish bo'yicha beshta asosiy yo'nalishdagi takliflar ishlab chiqildi (2-jadval).

2-jadval

***Qurilish korxonalarida korporativ boshqaruv tizimini takomillashtirish
bo'yicha takliflar***

№	Tavsiya yo'nalishi	Amaliy chora- tadbirlar	Kutilayotgan samara
1	Direktorlar kengashini takomillashtirish	Mustaqil direktorlar ulushini 30-50% ga	Menejment ustidan nazorat kuchayadi,

		yetkazish; audit, mukofotlash va risk qo'mitalarini tuzish	investorlar ishonchi ortadi
2	Moliyaviy shaffoflikni oshirish	IFRS standartlariga o'tish; yarim yillik moliyaviy hisobotlarni ommalashtirish	Kapital jalb qilish arzonlashadi, kredit reytingi yaxshilanadi
3	Risk-menejment tizimi	ISO 31000 asosida risk registri yuritish; risk-menejer lavozimini kiritish	Loyiha kechikishlari va budjet oshib ketishi kamayadi
4	ESG integratsiyasi	Ekologik va ijtimoiy ko'rsatkichlarni yillik hisobotga kiritish	Xalqaro investitsiyalar uchun qulaylik yaratiladi
5	Raqamli boshqaruv	ERP tizimlarini joriy qilish; korporativ portal orqali shaffoflikni ta'minlash	Boshqaruv xarajatlari 15-20% pasayadi

Manba: muallif tomonidan ishlab chiqilgan

Yuqorida ko'rsatilgan takliflar kompleks tarzda amalga oshirilsa, qurilish korxonalarida korporativ boshqaruv tizimi sifati sezilarli darajada yaxshilanadi. O'zbekiston sharoitida korporativ boshqaruv tizimini xalqaro standartlarga moslashtirish davlat tomonidan ham, biznes muhiti tomonidan ham birga harakat talab etadi.

Xulosa

Mazkur tadqiqot natijalari asosida quyidagi ilmiy xulosalarga kelish mumkin.

Birinchidan, korporativ boshqaruv iqtisodiy munosabatlarni tartibga soluvchi muhim institut hisoblanadi. Uning iqtisodiy mazmuni tor ma'noda (aksiyadorlar-menejerlar munosabatlari), keng ma'noda (barcha manfaatdor

tomonlar tizimi) va tizimli ma'noda (institutsional mexanizmlar majmui) o'rganilishi lozim.

Ikkinchidan, korporativ boshqaruvning beshta asosiy ilmiy yondashuvi - agentlik nazariyasi, manfaatdor tomonlar nazariyasi, institutsional yondashuv, resurslarga asoslangan yondashuv va tranzaksiya xarajatlari nazariyasi - bir-birini to'ldiruvchi tizimni tashkil etadi. Qurilish sohasida agentlik nazariyasi va manfaatdor tomonlar nazariyasi birgalikda qo'llanilishi maqsadga muvofiq.

Uchinchidan, qurilish sohasida korporativ boshqaruvning oltita o'ziga xos xususiyati mavjud: kapital sig'iminin yuqoriligi, loyihalarning ko'p ishtirokchililigi, uzoq muddatlilik, risklarning ko'pligi, davlat ishtiroki va ekologik mas'uliyat. Ushbu xususiyatlar korporativ boshqaruv mexanizmlari va vositalarini tarmoqning spetsifik tabiatiga moslashtirishni taqozo etadi.

To'rtinchidan, tadqiqot natijalari samarali korporativ boshqaruv tizimini joriy etish orqali qurilish korxonalari investitsiya jalb qilish darajasini 35-45% ga, loyihalarni o'z vaqtida yakunlashni 20-25% ga oshirishi va risklar zararini 25-35% ga kamaytirishi mumkinligini ko'rsatdi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi: qurilish sohasiga xos korporativ boshqaruv xususiyatlari tizimlashtirildi; besh nazariy yondashuv integral ko'rinishda baholandi; O'zbekiston qurilish kompaniyalariga mo'ljallangan amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati: ishlab chiqilgan takliflardan qurilish kompaniyalari, investorlar, moliya institutlari va davlat organlari foydalanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Barney J.B. Firm Resources and Sustained Competitive Advantage // Journal of Management. - 1991. - Vol. 17, №1. - P. 99-120.
2. Coase R.H. The Nature of the Firm // Economica. - 1937. - Vol. 4, №16. - P. 386-405.
3. Freeman R.E. Strategic Management: A Stakeholder Approach. - Boston: Pitman Publishing, 1984. - 276 p.

4. Jensen M.C., Meckling W.H. Theory of the Firm: Managerial Behavior, Agency Costs and Ownership Structure // Journal of Financial Economics. - 1976. - Vol. 3, №4. - P. 305-360.
5. La Porta R., Lopez-de-Silanes F., Shleifer A., Vishny R. Investor Protection and Corporate Governance // Journal of Financial Economics. - 2000. - Vol. 58. - P. 3-27.
6. North D.C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. - Cambridge: Cambridge University Press, 1990. - 152 p.
7. OECD Principles of Corporate Governance. - Paris: OECD Publishing, 2023.
8. Penrose E.T. The Theory of the Growth of the Firm. - New York: Oxford University Press, 1959.
9. Shleifer A., Vishny R.W. A Survey of Corporate Governance // Journal of Finance. - 1997. - Vol. 52, №2. - P. 737-783.
10. Williamson O.E. Markets and Hierarchies. - New York: Free Press, 1975. - 286 p.
11. ISO 31000:2018 Risk Management - Guidelines. - Geneva: ISO, 2018.
12. O'zbekiston Respublikasining «Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi Qonuni. - Toshkent, 2015 (yangi tahrir, 2022).
13. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Korporativ boshqaruv tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarori. - Toshkent, 2022.
14. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. Qurilish sohasining 2023 yil statistik yilligi. - Toshkent, 2024.